

УЛУГ ХУРАЛ

Республика Хүннүңге төөгүдөн сактыышкын

Тыва улустун төөгүзүндө оон бир дугаар Улуг Хуралын 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңдының Суг-Бажыңга чыылдырар дугайында чарлал тарай берген. Улуг Хуралга белеткел ажылы кидин түлүк чоруп турган. Кожуун бүрүзүнчө чалалгаларны тарадыпкан. И.Сафьяновтун бодап турганы ышкаш, төлээлерниң баштыңчылары кожууннарның нояннары, сумуларның чагырыкчылары, кол-кол дүжүмөттөр, ол ышкаш эвээш санның революсчу араттар сонгуттурган болган.

Чүү-ле болур ирги дээрзин Тываның бүгү чону четтикпейн манап турган.

Улустун Улуг хуралы. Ол сөстөрни дыңнаарга-ла коргунчу. Ону болдурбайн баар арга черле чок.

“Бо дээрге кызылдарның үүлгедип турар херээ-ле болгай. Улустун Улуг Хуралы дээрге-ле кызылдарның талазынга Тываның киргени ол. Аңаа киржириниң орнунга дескени дээр” деп, Тоңмут ноян мынчаар бодап орган. Далаш-биле белеткенгеш, бодунун өңнүү Тываның амбын нояны Содунам-Балчырга ол дужары-биле айттаныпкан.

Самагалдайга келирге, Содунам-Балчыр база-ла Тоңмуттан ылгалыр чүвези чок “караа өлгөн” кижиге орган.

“Чүвениң байдалы нарыыдап келген-не болгай, канчаар-чоор чүвөл. Силерниң сүмөңер алыр дээш келген херээ-не бо” — деп, Тоңмут чугаазын эгелзэн.

— Канчап-канчаар боор, улустун Улуг Хуралы болур деп барган-на болгай, дыңнадынар ыйнаан.

— Тываны тускай чурт кылыр деп-ле турар чүве-дир, чогуу кандыг чурт кылырын силерниң-биле сүмөлешкен-не чүве боор аа?

— Кым-даа сүмөлешпээн. Мени акта каган улус ийин бо. Сураан дыңнаарымга, Буян-Бадыр-ла кезээлеп турар хире. Кызылдарның улуг дүжүмеди Икентей-биле өңежиңип алган, ужурашкан, хурал-суглаа кылган сураглыг болду.

— Хемчиктер черле элдеп улус ийин бо. Буян-Бадыр-ла черле шагдан бээр-ле орустарга каттыжар дээш кызыдып турбадыве. Оозу ам-даа хевээр болганы ол-дур, аа.

— Ам Оруска каттыжар эвес, Тываны тускай күрүне кылыр дээн чугаага киржип, харын-даа чурттуң Үндезин хоойлузун чогаадырынга безин киржип турар кижиге дигир-ле-дир.

— Тыва тускай күрүне апарган таварылгада ол кандыг күрүне болурул, кымның талазынга турар апардывыс? — деп, Тоңмут айттырган.

— Кызылдарның талазында чурт апар хире-ле чүве-дир.

— Моолдун талазынга турза кандыг чүвөл?

— Моолдарың база-ла кызылдарның казаан тургузуп алган-на болгай, дыңнаваан силер бе?

— Ужурун-даа билбейн-дир мен. База-ла чаа казак тургустунган деп чугааның ужу-кыдыын дыңнаан мен.

— Оолдар маңаа моол солуннар экелген, номчудум. Моол Арат улустун революсчуг күрүнезин, казаан тургускан. Советтик Орус чуртунун талазында бис, В.И. Ленинниң айткан оруун эдерер бис дигип, аажок алгыржып турар апарган улус чүве-дир. Бистинге база шак-ла ындыг болур эвеспе, көөр силер — деп, Содунам-Балчыр хомудуан сеткилин илереткен.

— Ноян, дүжүмет улустарның байдалы кандыг апар хире чүве-дир, ноян? — деп, Тоңмут сонуургай берген.

— Төл казак черинде колдуу-ла яды уксаалыг Сухэ-Батор, Чой-Балзан чергелиг кижилерни олурткан. Шажын-чүдүлге талазы-биле Богда кегээниң чүдүлгезинге

дегбээн мындыг улус чүве-дир. Кожуун, сумуларын эрги хевээр арттырып алган дээр болду.

— Ынчаарга-ла чайлыг чүве эвеспе моонор, ноян. Хей дүвүрөп тур эвес бис бе? Моолдарны бодаарга, бисти арттырып каар чыгылы-ла-дыр — деп, Тоңмут ноян арай хей-аът кире берген улаштыр чугаалаан.

— Бо хүнде бистерни арттырып каап болур, а даарта дөмей-ле чайладыр апар. Сугда балыкты кургаг черге октапканы дег, тепкиленип чыда өлүр апар-дыр бис ийин. Эрге-дужаалды яды-ядамык кижилерге бээр деп алгыржып турарын дыңнавайн тур силер бе? — деп, ол Тоңмутка удурланган.

— Ол Улуг Хуралга нояны келбээн кожууннун херээн көрбейн баар чадава. Мен аңаа барбас бодай-дыр мен, силер канчаар силер? — деп, Тоңмут Содунам-Балчырдан айттырган.

— Мен аңаа черле барбас деп шийтпирлеп алган мен. Баарга-даа, барбаска-даа буураан херек-тир ийин, бис чогуу-ла шийтпирлеп каар, көөр сен — деп, оозу бүзүрөл чок харыылаан.

— Хаа-Сут кожуундан база кижиге келбес деп бодаар мен. Ынчаарга үш кожууннун нояннары чокта Улуг Хурал кайын болдунар. Эрте дээрле Моолче киргеш, чүвениң ужурун билип алгаш кээр-дир. Мени чорудуп көрүңерем, ноян — деп, Содунам-Балчырның улуг эргелин ажыглаан кижиге бооп дилег кылган.

— Хаа-Сут кожууннун улузу Тываның Улуг Хуралына киржип шыдава дугайында медээ чедип келген. Ол кожууннун нояны Моолдун чаа казаанга бижимел дилег кириген. Моолга каттыжар дей берген улус чүве-дир.

— Хүлээп алганы ол бе? — деп, Тоңмут ноян айттырган.

— Чок, хүлээп албаан.

— Чүге?

— Чүге дээрге Хаа-Сут шаг-төөгүдөн бээр Тываның чери турган. Ынчангаш тыва улустун чөпшээрели чокка, Тываның Улуг Хуралының шийтпирли үнмээн шаг-да мындыг айттыгы шийтпирлевес бис дээш, Моолдун чаа казаа дилегни хүлээп албаан чүве-дир.

— Оон чүү болганы?

— Чүү болур боор, Хаа-Сут кожууннун нояны Тываже төлээлер чорутпас бис, бистин дилээ-висти хандырыңар. Моолга каттыжканывыс ол дээр уткалыг бижик чорудупкан. Ону ам болур Улуг Хуралга көөр чүве-дир.

— Бис Моолдун чаа казаанга база бижээ-ле бис — деп, Тоңмут ноян хей-аът кирип орган. Ноян-нарның аразында чугаа ынчаар доозулган. Кайызы-даа Улуг Хуралдың ажылынга киришпезин дугуржуп алганнар. Тоңмут ноян улаштыр Моол чуртунче кире берген.

Кожуун, суму бүрүзүндө Улуг Хуралга белеткел хайныышкынныг чоруп турган. Идик-хептин чаазын кедер. Аъттын экизин мунар. Ноян-дүжүмет кижилер каас-коя идик-хевин аштап-арыгалаан, дужаалының айы-биле чиңзелиг бөрттерин, езулалга сунар хадак-дадаазын чыгдынып, дүвүрөп-ле турганнар. Яды кижилер аразында бот-боттарының чүгээр идик-хевин, эзер-чүгенин диленип ап турганнар.

Ол ындыг болбас аргажок. Улуг Хурал тыва улустун төөгүзүндө онза болгаш байырланчыг болушкун болурундан аңгыда, тыва чоннун хосталгазы дээш чүс-чүс чылда чорудуп келген демиселиниң түнели дээрзин яды арат кижиге бүрүзү билип турган.

1921 чылдың август айның 13, 14, 15, 16 хүннери тыва чоннун төөгүзүндө кажан кезээде утун-дурбас чайынналчак хүннер болуп артар. Бүгү Тываның Тургузукчу

Улуг Хуралына 300 ажыг төлээ-лер олурешкан. Олардан үш кижиниң ийизи бөдүүн араттар. Оон ыңай Улуг Хуралга 18 кижиге состав-тыг Совет Россияның төлээлери, Моолдун база Тывада чурттап турар көрейлерниң төлээлери киришкенин база айттып каайн.

Таңды-Тыва улус республика-ның найысылалы Хем-Белдиринге (ынчан Кызылдың ады) турар дугайында Улуг Хурал доктаалды хүлээп алган.

— Ажылдаар-чурттаар бажың-балгадывыс бар эвес. Совет Россияның төлээлери кандыг дуза чедирип болур ирги? — деп, Буян-Бадыр-ла айттыгы салган.

— Красный хоорайда бар туугларның иштинден ийи бажың-ны Тываның казаанга белек кылдыр бээр дугайында айттыгы шийтпирлеттинген. Келир үеде тууглар кылырынга бызаңчылар-биле база дузалаар бис — деп, Чу-гунов медеглел кылган.

Ол бажыңнар дээрге “Шын” солуннун редакциязының турган бажыңы биле кожазынга уруглар сады турган бажың-дыр. Ам оон орнунда чаа спорт комплекзи туттунган.

Чазак черинге оттулар 150 кулаш топка-ышты белеткээр. Аъттар чөмгөреринге четир сула, сизген, аът кажаазы-биле хандыр-арын крайның революсчуге комитети хүлээнип алган. Чазак черинге ажылдаар кижилерге аш-чем, далган, тараа аймаа-биле дузалаар аргазы кандыгыл деп айттыгы тургустунган. Маңаа хамаарыштыр Совет Россияның төлээлери дугуржуп көргөш, чаа тургустунган казак чери быжыгып, саң-хөөлүг апар-гыже, чыл бүрүдө-ле 500 пуд далган-биле дузалаарын аазааннар.

Дараазында Таңды-Тыва улус республиказында чурттап турар орус, тыва чоннун найыралдыг харылзааларының дугайында Сафьянов илеткел кылгаш, Тывада чурттап турар 10 муң ажыг кижилеге колония, оон чурттакчылары болур, ынчалза-даа иштиги айттыгыларны Тываның казаа-биле кады шийтпирлээр дээн. Бо бүгүнү тайылбырлавышаан, материалдыг харылзааларга хамаарыштыр 1921 чылдың 8 айның 16-га чедир турган бүгү өрө-ширени совет таладан долузу-биле күш чок деп чарлаан-нын дыңнаткан.

Садыг талазы-биле Хемчик кожууннарынга моон мурнунда чардынган керээни күштүг кылдыр санавышаан, Хем-Белдиринге, Туранга, Тоора-Хемге болгаш Самагалдайга совет садыг баазаларын ажыдар дугайында керээ чарарын шийтпирлээн.

Совет таладан тыва чоннун онзагай байдалын өөренип көргөш, өлүк аймаанга чээли кылдыр бараанни берип болурун чөпшээрешкен. Тываның талазындан өлүк аймаан чүгүле совет садыгга киирерин хүлээнген.

Улустун Улуг Хуралы моон-биле ажылын дооскан. Тыва бодунун төөгүзүндө бир-ле дугаар тускай хамаарышпас күрүнезин, революсчуг казаан тургузуп алган. Таңды-Тыва улус республиказы деп адаар делегейде база бир чаа күрүне бар апарган. Ону бис тыва чоннун депшилгеже баштайгы базымы деп санап турар бис. Ол базым келир үеже, аас-кежикче орукту ажиткан базым бооп төөгүдө арткан. Совет чон-биле кажан-кезээде кады чорурун Улуг Хуралдың кижикчилери ынчан даңгырагалаан.

Октаргайның кедилерин Орус арат айттып берген.

Бо ханы уткалыгы ырыны тыва араттар боттары чогааткаш, ыр-лажы берген.

Материалды К.С.Шойгунун публицисттик чүүлдериниң чыын-дызы “Үе болгаш кижилер” деп номундан С.Балчыр белеткээн.

ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨПКЕ УЛУГ САЛДАРЛЫЫ ДЭЭШ

Россияның политолог-тары федералдыг деңнелге салдары улуг деп үнелеткен губернаторларның санынга Шолбан Кара-оолду кириген.

Эрткен неделяда “Независимая газета” солун РФ-тин 75 субъекти-лериниң июль айда салдар чеди-рериниң рейтингин чарлап дың-наткан. Июньнун түнелинге бо-даарга, Тываның Баштыңы боду-нун туржун 14 пунктуга экижиткен, 59-ку черге турганындан 45-ке келген.

Тываның чоогунда кожолардан Красноярск крайның губернатору Лев Кузнецов (28-ки чер) болгаш Бурятияның баштыңы Вячеслав Наговицын (48-ки чер) олар республика Баштыңы-биле чаңгыс бөлүктө турарлар.

Эң күштүг салдарлыг губерна-торларга Москваның мэри Сергей Собянин, Москва областың — Сергей Шойгу болгаш Сибирьниң федералдыг округундан Кемерово областың удуртукчузу Аман Тулеев олар хамаарышкан.

“ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ” — ТОДАРГАЙ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЛИГ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол “Чаңгыс демниг Россия” партиязының Ново-сибирск облазының талазы-биле регион салбырының ревизия комиссиязының удуртукчузу, Күрүне Думазы-ның депутаты Александр Карелининиң дузалакчызы Александр Кулининиң хү-лээп алган.

Келген аалчы бир дугаарында Александр Карелининиң даалгазын күүседип, Шолбан Кара-оолга Хүрешке хандыкшылдыгларның делегей федерациязының алдын демдээн спортту сайзырадырынга оон улуг салыышкынының үнелели кылдыр тывыскаан.

Александр Кулинич Тывага партияның даалгазы-биле келгеш, партияның регион салбырының ажыл-чорудулгазы-биле таныжар, херек апарган болза, кандыг-бир дузаны чедирер дээн сорулгалыын дыңнаткаш, “Чаңгыс демниг Россияның” Тыва регион салбыры бодунун политиктиг идепкейлиг чоруунун талазы-биле чүгүле Сибирьниң федералдыг округунда эвес, Россия Федерациязының девискээринде онзаланып турар дээрзин айткан. Партияның тус чер салбырының ат-алдарының бедик чоруунун бадыткалы — партияның дээди органнында Тываның төлээлериниң хөйү-биле кирип турары. Аңаа новосибир-жилер безин адаарга болур деп, аалчы медеглээн.

Бедик үнелели дээш партия кижигүннериниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илереткеш, Шолбан Кара-оол регион органи-зациязының удуртукчузы бодунун кол сорулгазын чоннун негелде-хереглелдеринге дүүштүр тургу-зары, кижилерниң идегелин шын-зыдары деп санап турар дээрзин дыңнаткан. “Чаңгыс демниг Рос-сияга” чоннун бүзүрөп турарының көскү кижээ Күрүне Думазының депутаттарының болгаш чурттуң Президентизиниң сөөлгү болган сонгулдалары болган. Ындыг бүзүрөл партияга хөй чүүлду хүлээдирип турар.

Партияның ат-алдарының бедик болуп турары чоннун амьдыралының деңнелин болгаш шынарын бедидеринче угланган тодаргай сорулгаларны шийтпир-леп турарында деп, Шолбан Кара-

оол медеглээн. Р партияжи төлөвилел-ылаңгыя күш-культу спортту сайзырадыр төлөвилелдер күүсе-2014 чылда медегл-сияның болгаш Тыван-гезиниң юбилейинге тура-спорт төвүн т-ужурлуг бис. Ону ту-миллиард ажыг рубл-демниг Россияның хаара туткан бис. Па-гузукчузу болгаш Сергей Шойгунун дет-Чадаана хоорайга сп-кизи туттунар.

— Сонгулдаларга кээн кижилер тода-херектер дээш бадыла-бүзүрөп турарлар — Кара-оол түннээн.

ИЮНЬДА ШИМЧЭЭШКИ

Июньда болга чээшкенинден ко-дугайында Тыван-чурттакчызы дың-2012 чылдың июнь

чер шимчээшкенин балгатка чедирген бадыткап турар доку-хүлээп алырын Ты-болгаш ОБ агентилели, документиленни кири-байдалдарны болга-уржуктарын болду-болгаш чайладырын-биле федералдыг фондузундан күрүне д-алыр аргалыг болур. А-дыңнатканын езугаар-кожууннарның болга-хоорайны чурттакчы-материалдар кирген.

Хыналданың түнели дузазын алырының даң-муниципалдыг тургузу-хире кижизин кириген-реңгиниң кезик-чамдык-генинге хамаарышкан-тилерни 8 район кириген-биле алырга, 14 муң-когаралга таварышкан.

да күрүнениң чуртталга-кадын алыр кылдыр-бүлөден документилер-алган, оларны колдуунда-болгаш Каа-Хем кожу-чурттакчылары дужаага

СУБСИДИЯ АЛГАННА

Ада-чурттуң Улуг-ның болгаш дайын х-киннериниң хоочун-ол ышкаш ындыглар-бүлелеринге чуртта-далын экижидер-Федералдыг бюджет-кайлаан ээлчегли-Тывада чедип келген-ону хувааган.

Республиканың Ча-чанында ведомстволар а-комиссиязы муниципалит-социал камгалап орган-кириген документиленни с-чугаалашкан болгаш ба-Оон шийтпирин езугаар хо-база оларның өг-бүлелери-чуртталга бажыңын сады-рынга күрүне деткимчезин

Комиссияны удурткан-ның Чазааның Даргазын-лакчызы Анатолий Дамба-субсидия алган хамааты-ажылды социал албанна-доктаал үндүргени-биле со-ужурлуг дээрзин кожу-чагыргаларына сагындыр-өг-бүлө чуртталга бажы-улустан садып алыр бо-оларның документилен до-рынга, садыглаашкыны ш-лырынга дузалаар, олар-алган бажыңынче көшк-чедир хайгааралга тудар у-— деп, ол чугаалаан.

ТР-ниң албан-езу-сайтызы

2012 чылдың июль 27-нің байдалы-биле республиканың муң малдыг малчыннарының кожууннар аайы-биле даңзызы

№ п/п	№ п/п	Фамилиязы, ады, адазының ады	Ажыл-агыйның хевири	Шээр малдың баш саны	Сумузу, черниң ады
Бай-Тайга кожуун					
1	1	Болатмаа Күжүгетовна Ортаат	ХДА	1170	Тээлиде Талдыг-Адыр
2	2	Серекмаа Суруновна Дажы	ХДА	1108	Кара-Хөлде Ооначы
3	3	Лидия Күжүгетовна Канчыыр	ХДА	1600	Кызыл-Дагда Аныяк-Ооруг
4	4	Эректол Шалович Иргит	ХДА	1360	Кара-Хөлде Ак-Кара-Суг
Барыын-Хемчик кожуун					
5	1	Улар-оол Мандакаевич Ооржак	ХДА	1150	Шекпээрде Чолдак-Оорга
6	2	Юрий Кенденович Күжүгет	ХДА	1428	Хенделенде Ортаа-Хову
7	3	Тамара Кенденовна Мижит-Доржу	ТФА	1628	Акта Лаан-Кара
8	4	Нина Дундуповна Монгуш	ХДА	1097	Аксы-Барлыкта Кара-Даг
Өвүр кожуун					
9	1	Чимит Чымбаевич Куулар	ТФА	1094	Дус-Дагда Дус-Даг
10	2	Борис Белекович Куулар	ХДА	1200	Дус-Даг Согуна
11	3	Даспыл-оол Донгакович Санчы	ХДА	1100	Торгалыгда Ак-Кара-Суг
12	4	Сургуул Чодур-оолович Монгуш	ХДА	1150	Чаа-Суурда Кызыл-Хая
13	5	Роман Саңгыр-оолович Монгуш	ТФА	1779	Хандагайтыда Көк-Сайыр
14	6	Владимир Намбар-оолович Монгуш	ТФА	1020	Хандагайтыда Тарбаты
15	7	Каадр Кутузович Кыргыс	ТФА	1452	Сарыг-Хөлде Чалаа-Баары
16	8	Эрес Михайлович Доржукай	ХДА	1015	Дус-Дагда Калбак-Дыт
Сүт-Хөл кожуун					
17	1	Айдыс Арбай-оолович Ондар	ХДА	1168	Кызыл-Тайгада Сарыг-Хая
Чөөн-Хемчик кожуун					
18	1	Вера Чулдумовна Байлак "Хараган" КБК		590	Хайыраканда Хараган
19	2	Артыш Александрович Монгуш	ХДА	1100	Теве-Хаяда Айлыг-Ой
20	3	Алексей Сугеевич Сат	ХДА	1034	Хайыраканда Хайыракан-Баары
21	4	Бадый-оол Доржуевич Куулар	ХДА	1247	Баян-Талада Кошкар-Баштыг
22	5	Базыр-Тараа Хураган-оолович Куулар	ХДА	1213	Баян-Талада Чинге-Тей
Чеди-Хөл кожуун					
23	1	Наталья Идам-Сюрюновна Оюн	ТФА	1112	Чал-Кежигде Шанган
24	2	Кара-оол Маадырович Биче-оол	ХДА	1287	Элегесте Кулузун
25	3	Чечен Хүрен-Дашовна Оюн	ТФА	3326	Элегесте Тал
26	4	Кара-Кат Болат-оолович Маады	ТФА	1010	Ак-Талда Чалама
Таңды кожуун					
27	1	Раиса Хакпый-ооловна Оюн	ХДА	1020	Кочетовта Оорга-Ужу
Тес-Хем кожуун					
28	1	Байыр Максимович Сувандии	ХДА	1287	Чыргаландыда Хатчылыг
29	2	Ой-Яна Маадыр-ооловна Санчат	ТФА	1320	Оо-Шынаа
30	3	Аяс Көк-оолович Шалык	ТФА	1035	Оо-Шынаа
Эрзин кожуун					
31	1	Кара-оол Самбилович Баажай	ТФА	1319	Мөрөнде Чавырты-Ужу
32	2	Очур Алексеевич Минчээ	ХДА	1113	Сарыг-Булунда Хачын-Сайыр
33	3	Эртинэ Шактарович Доптан	ХДА	1611	Нарында Овааты
34	4	Алдын-Белек Михайлович Дамба	ХДА	1651	Бай-Дагда Дус-Хөл
35	5	Ирина Чигжитовна Дамба	ХДА	1019	Бай-Дагда Ончалан
36	6	Байыр Аңчыевич Мандал	ХДА	1542	Бай-Дагда Чөөгей-Бажы
37	7	Константин Калааевич Кулдун	ТФА	1256	Эрзинде Хадың-Бажы
38	8	Ээлдек-оол Иванович Лаажал	ТФА	1005	Мөрөнде Теве-Даш
39	9	Анатолий Манчыевич Идам	ХДА	1050	Сарыг-Булунда Боом-Адаа
40	10	Орлан Шимекээевич Кыныраа	ХДА	1264	Сарыг-Булунда Шываганчы-Орук
41	11	Розалия Байыровна Манзай	ТФА	1157	Бай-Дагда Өртээ-Кыштаа
42	12	Вячеслав Дотканович Мунзук	ХДА	1150	Бай-Дагда Сымыраныр
Кызыл кожуун					
43	1	Стай-оол Курбаевич Ондар	ТФА	1271	Кур-Черде Кужур-Судакта
44	2	Нина Ногай-ооловна Кертик-оол	ТФА	1191	Ээрбекте Хүлбүс-Дашта

Чингис СААЯНЫҢ фотоколлажы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ—ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың март 12-де
№ 60 Чарлыгыга өскерилгелер кириеринин дугайында

"Тыва Республиканың Баштыңының Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында" Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезеэн удуртулга болдурга, доктаадырым болза:

1. 2009 чылдың март 12-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының "Тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының дээштиинин көргүзүлгелеринин эң эки талаларын чедип алырынга идиг бээр болгаш (азы) шаңнаар сорулга-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантызының дугайында" № 60 Чарлыгыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Чарлыкта:

а) адында "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

б) 1 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

в) 2 пунктунун ийиги абзаында "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

2) Тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының дээштиинин көргүзүлгелеринин эң эки талаларын чедип алырынга идиг бээр болгаш (азы) шаңнаар сорулга-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районунга (хоорай округунга) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантызын тыпсырының дугайында дүрүмде:

а) адында "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

б) 1 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызынга өскерилгелер кириеринин дугайында

"Тыва Республиканың Баштыңының Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында" Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезеэн удуртулга болдурга, доктаадырым болза:

1. 2007 чылдың ноябрь 12-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының "Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызының дугайында" № 204 Чарлыгы-биле бадылааны Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызынга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 6 кезекте:

2 болгаш 3 пункттарны дараазында эдилге-биле бижиер:

"2. "Дузалакчылар (чөвүлекчилер)" категорияның албан-дужаалдары

Албан-дужаалдарның башкарыкчы бөлүү

Суд даргазының дузалакчызы 06-2-3-005

3. "Специалистер" категорияның албан-дужаалдары

Албан-дужаалдарның башкарыкчы бөлүү

Судьяның консультантызы 06-3-3-006

Албан-дужаалдарның улуг бөлүү

Кол специалист 06-3-4-007

Суд хуралының секретары 06-3-4-008";

дараазында уткалыг 4 пунктуну немээр:

в) 1 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

г) 12 пунктта "чуртталга-коммунал" деп сөстөрни "чуртталга болгаш коммунал" деп сөстөр-биле солур;

д) 14 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

е) 18 пунктта "үндүрген" деп сөстү "кирген" деп сөс-биле солур;

3) Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының рейтингин болгаш Тыва Республиканың хоорай округтарының, муниципалдыг районнарының тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының дээштиинин үнелелинин көргүзүлгелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларның социал-экономикалык хөгжүлдесинин комплекстиг программаларының күүселдесинин түннелдерин тодарадыры-биле холбашкан айтырыгларны сайгарар талазы-биле комиссияның дугайында дүрүмде:

а) 2 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

б) 5 пунктунун "г" иштиги пунктунда "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур;

в) 7 пунктта "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солур.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы--

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 13

№ 179

"4. "Хандырылга специалистери" категорияның албан-дужаалдары

Албан-дужаалдарның улуг бөлүү

Суд хуралының чурумун хандыраар

специалист 06-4-4-009";

б) 9 кезекте "09-1-1-001" деп саннарны

"09-1-2-001" деп саннар-биле, "09-1-1-0022

деп саннарны "09-1-2-002" деп саннар-биле

солур;

в) дараазында уткалыг 10 кезекти

немээр:

"10 кезек. Тыва Республиканың Чазанда

Херектер эргелелинде албан-дужаалдарның

даңзызы

"Удуртукчулар" категорияның албан-

дужаалдары

Албан-дужаалдарның дээди бөлүү

Тыва Республиканың Чазаның Херектер

эргелекчизи 10-1-1-001

Албан-дужаалдарның кол бөлүү

Тыва Республиканың Чазаның Херектер

эргелекчизинин оралакчызы 10-1-2-002

Албан-дужаалдарның башкарыкчы

бөлүү

Килдис начальниги 10-1-3-003".

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле

парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы--

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 184

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2011-2012 чылдарда "Тыва Республикада биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери болгаш күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программасынга өскерилгелерни кириеринин дугайында
2012 чылдың апрель 19 № 180 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 3-те № 291 доктаалы-биле бадылаан 2011-2012 чылдарда "Тыва Республикада биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери болгаш

күрүне деткимчези" республиканың тускай сорулгалыг программасынга (дараазында - Программа) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Программаның паспортунда:

"Кол күүседикчилер" деп турушта

"автономнуг" деп сөстү "бюджеттин" деп

сөс-биле солур;

"Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери" деп турушту дараазында редакция-биле бижиер:

"Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери - Программаның акшаландырышкынның ниити хемчээли 125496,366 муң рубль;

2011 чылда шупту - 51496,366 муң рубль, оон иштинде: республика бюджетинден - 14696, 366 муң рубль, федералдыг бюджеттен - 36800 муң рубль;

2012 чылда шупту - 74000 муң рубль, оон иштинде: республика бюджетинден - 74000 муң рубль, федералдыг бюджеттен - 50000 муң рубль;

2) Программада:

а) "Программа хемчеглеринин системасы" III кезекте:

"Сайгарлыкчы чорудулгага нормативтиг-эрге-хоойлу болгаш информация-методиктиг деткимче" иштиги 1-ги кезекте "республика бюджетинден шупту 890 муң рубль түңге, оон иштинде: 2011 чылда - 600 муң рубль, 2012 чылда - 290 муң рубль" деп сөстөрни "республика бюджетинден шупту 1000 муң рубль түңге, оон иштинде: 2011 чылда - 300 муң рубль, 2012 чылда - 700 муң рубль" деп сөстөр-биле солур;

"Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин делгелге-ярмарка ажил-чорудулгазын деткири" 2-ги иштиги кезектин он үшкү абзаында редакция-биле бижиер:

"2011-2012 чылдарда бо кезек талазы-биле хемчеглерни акшаландыраарының хемчээли республика бюджетинден 400 муң рубль болур, оон иштинде: 2011 чылда - 100 муң рубль, 2012 чылда - 300 муң рубль";

"мурнады хөгжүдери адырларда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукка саң-хөө-чээли деткимчези" 3-кү иштиги кезектин тоску абзаында редакция-биле бижиер:

"2011-2012 чылдарда бо кезек талазы-биле хемчеглеринин күүселдесинге шупту 112696,266 муң рубльди: республика бюджетинден - 25896,366 муң рубль, федералдыг бюджеттен - 86800 муң рубльди аңгылаар. 2011 чылда шупту 46596,366 муң рубльди, оон иштинде: республика бюджетинден - 9796,366 муң рубльди, федералдыг бюджеттен - 36800 муң рубльди

"Авария - катап тургузуушкун албаны" Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черин тургузарының дугайында
2012 чылдың июнь 26 № 338 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хамааты кодекси, 1996 чылдың январь 12-де "Коммерциялыг эвес организациялар" № 7-ФЗ федералдыг хоойлу база Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те "Тыва Республиканың күрүне албан черлерин тургузары, эде органи-

застаары, хевирин өскертири болгаш дүжү-реринин база ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин уставтарын бадылаарының болгаш аңаа өскерилгелер кириеринин дүрүмүн бадылаарының дугайында" № 33 доктаалы езугаар, чурттакчы чоннун амыдырал хандырылга системаның ажил-чорудулгазының хажыдышкыннага экпел болур байдалдарны сагындыраар болгаш оон уржуктарын чайладыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. "Авария - катап тургузуушкун албаны" Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черин тургузар (дараазында - албан чери).

2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы кылдыр Тыва Республиканың девискээринде чурттакчы чонну болгаш девискээрни онза байдалдарда сугга камгалаарының хамааты камгалал адырында ажил-чорудулганы хандыраар талазы-биле агентилелди кылыр болгаш, албан черинин ажил-чорудулгазын болгаш бүрүн эргелерин боттандыраар.

3. Албан черинин ажил-чорудулгазының кол сорулгазы - Тыва Республиканың чылы-дылга-энергетика комплекзинде болгаш

Тыва Республиканың Ылап-ла медицина фондузунун күш-ажыл төлевиринин фондузунун болгаш эң кыдык санының болгаш тургузуунун дугайында
2012 чылдың май 4 № 209 Кызыл хоорай

2010 чылдың ноябрь 29-та "Россия Федерациязының Ылап-ла медицина

камгаладылгазының дугайында" № 326

2011 чылдың ноябрь 15-те "Тыва

тускайлаары көрдүнген. 2012 чылда 66100 муң рубльди, оон иштинде: республика бюджетинден - 16100 муң рубльди, федералдыг бюджеттен - 50000 муң рубльди аңгылаары көрдүнген";

"Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин индустрия хөгжүдүр деткири" 4-кезектин бешки абзаында редакция-биле бижиер:

"Бо кезектин хемчеглеринин дээди бөлүү 2011-2012 чылдарда республика бюджетинден 11400 муң рубльди көрдүнген. 2011 чылда республика бюджетинден шупту 4500 муң рубльди, 2012 чылда республика бюджетинден шупту 4500 муң рубльди аңгылаары көрдүнген";

"Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң кадрлар болгаш эртем-хандырылганы" 5-ки иштиги кезектин чидирген деп санаар;

6) "Саң-хөө, материалдыг бо ажилчы чарыгдалдар" IV кезектин абзаында редакция-биле бижиер:

"Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле хемчеглерни акшаландыраарының респуб-

лика бюджетинин акша-хөрөңгизи-биле чылдарда ниитизи-биле 38696,366 муң рубльге; 2011 чылда - 38696,366 муң рубльге; 2012 чылда - 38696,366 муң рубльге чорудар. Россия Федерациязының субъектилерин шилиир талазы-биле федералдыг конкурстун түннелдерин баш удур санаашкыннар-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту де-

теткири-биле 86800 муң рубль түңгө, оон иштинде: 2011 чылда - 36800 муң рубль, 2012 чылда - 50000 муң рубльди аңгылаары көрдүнген";

3) Программаның № 1 капсыгы чорукту чидирген деп санаар;

4) Программаның № 2 капсыгы өскерткен редакция-биле хүлээп алыр деп санаар;

5) Программаның № 1 капсыгы күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская область" биле "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның башкарыкчы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

зының бирги оралакчызы М. КО

Бияп-ла медицина камгала-
лазының девискээр фондузунуң
дүрүмү бадылаарының
айында № 675 Тыва Республиканың
заанын доктаалыга дүүштүр Тыва
Республиканың Чазаанын доктаадыры

1. Тыва Республиканың Бияп-ла
медицина камгаладылганын девискээр
фондузунуң калсырган тургузуун бадылаар.
2. Ээлчеглиг саң-хөө чылында Тыва
Республиканың Бияп-ла медицина камгала-
лазының девискээр фондузунуң бюджет-
тин дугайында Тыва Республиканың
бюджеттен дашкаар күрүнө фондуларының
ажылдакчыларының төлеверинче чарыг-
дар" хоойлузу-биле бадылаттыгын
айдалдар хевиринин талазы-биле
бюджеттен дашкаар күрүнө фондуларының

**Уругларның хоорайдан дашкаар стационар кадыкшылга лагерьлеринге
уругларның хүндүскү кадыкшылга лагерьлеринге чем өртээниң
төлеверинин, путевка өртээниң төлеверинин акшаландырышкынының
механизминин 6-гы пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында
2011 чылдың август 24 №514 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Чазаанын доктаа-
ды болза:

1. Уругларның хоорайдан дашкаар
стационар кадыкшылга лагерьлеринге
уругларның хүндүскү кадыкшылга лагерь-
леринге чем өртээниң төлеверинин, путевка
өртээниң төлеверинин акшаландырышкы-
нының механизминин 6-гы пунктузунда Тыва
Республиканың Чазаанын 2009 чылдың
август 7-де "Тыва Республикада

**Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринин класс (бөлүк)
удуртукчуларының болгаш педагогика ажилдакчыларының өөредилге
ургуна Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының шаңналын алырының
конкурузунуң тиелекчилеринин дугайында
2011 чылдың август 25 №521 Кызыл хоорай**

"Ада-чуртун өөредилгезинин эң эки
тер-чижээн сайзырадыры болгаш
ири" угланышкын талазы-биле Тыва
Республиканың "Өөредилге" мурнады
күдөр национал телевиделин боттан-
ар сорулга-биле, Россия Федерация-
ның өөредилге болгаш эртем яамызының
1 чылдың март 26-да "Тергил башкы-
а акша шаңналын алырынга конкурсту
тириеринин дүрүмүн бадылаарының
айында" № 217 дужаалыга, Тыва Рес-
пубиканың Чазаанын 2006 чылдың май 18-
Өөредилге адырынга Тыва Респуб-
ликанын Чазаанын Даргазының грантыларын
аш акша шаңналдарын тыпсырының
айында" №642 доктаалыга, өөредилге
рынга күрүнө деткимчезинин өске-даа
еглерин алырынга Тыва Республикадан
идаттар идип үндүреринин талазы-биле
Тыва Республиканын Чазаанын Даргазының
тыларын болгаш акша шаңналын тыпсы-
рың талазы-биле Тыва Республиканын
анын чанында Конкурс комиссиязының
токол шийтирине үндөзилээш, Тыва
Республиканын Чазаанын доктаадыры

за:

1. Федералдыг бюджеттен акша
налдарын алырынга ортумак ниити

**Тыва Республиканың девискээринде онза байдалдар чурумун
соксадырының дугайында
2012 чылдың август 7 № 443 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың девискээринде
а байдалдар чурумун кириеринге
экин болган байдалдарны чайлатканы-
е, Тыва Республиканың Чазаанын
таадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде
1 чылдың август 7-ден эгелеп кириген
байдалдар чурумун соксадыр.
2. Тыва Республиканың Чазаанын 2012

**Тыва Республиканың Чазаанын 2011 чылдың июнь 24-те № 407
доктаалыга өскерилгелерни кириеринин дугайында
2012 чылдың август 8 № 450 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Чазаанын доктаа-
ды болза:

1. Тыва Республиканың Чазаанын 2011
чылдың июнь 24-те "2011-2013 чылдарда
ияның чээли болгаш лизинг организа-
тарындан алган саң-хөөнүн чээлилер
гаш керээлер талазы-биле чарыг-
ларының кезек-чамдызының хууларын
эринге субсидияларны алыр Тыва
Республиканың үлетпүр болгаш чылыдылга-
гетика комплекзинин бүдүрүлгелерин
ир талазы-биле дүрүмнү бадылаарының

эргелелин аппарат органын тударынга
чарыгдалдар иштинде күш-ажыл төлевири-
нин фондузунун айыткан ажилдакчылары-
нын санын 51 кижиге Тыва Республиканын
Бияп-ла медицина камгаладылганын
девискээр фондузунун ажилдакчыларының
эң кыдыкы санын тургузар.

3. Бо доктаалды "Шын", "Тувинская
правда" солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал 2012 чылдың январь 1-ден
тывылган хоойлу-дүрүм болгаш эрге-хоойлу
харылзааларыга хамаарыштыр болгаш ону
парлаан хүнден эгелеп күш кирер.

5. Бо доктаалдың күүселдезинин
хыналдазын Тыва Республиканың Кадык
камгалал болгаш социал хөгжүлдө
яамызынга дагыр.

**Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаа-
нын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

уругларның дыштанылганын болгаш кадык-
шылгазын организастаарының чурумунун
дугайында" № 601 доктаалыга дүүштүр
"Муниципалдыг тургузулар" деп сөстөрни
ап каап, өскерилгени кириер.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда",
"Шын" солуннарынга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаанын Дарга-
зының бирги оралакчызының хүлээлге-
зин күүседип турар В. БАРТЫНА-САДЫ.**

(долу) болгаш эге ниити, ниити өөредилге
программаларын боттандырып турар өөре-
дилге албан черлеринин тергил башкы-
ларының конкурзузунуң тиелекчилеринин
капсырган даңзызын деткиер.

2. Тыва Республиканың Чазаанын
Даргазының акша шаңналын тыпсырынга
инновация чурумунда ажилдап турар
класстар (бөлүктөр) удуртукчуларының
болгаш чаа технология болгаш телеви-
лелдер, инновация өөредилге программа-
ларында идепкейлиг кирип турар респуб-
ликанын өөредилге албан черлеринин
тергил башкы ажилдакчыларының конку-
рузунуң тиелекчилеринин капсырган
даңзызын бадылаар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда",
"Шын" солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинин
хыналдазын Тыва Республиканың Чазаанын
Аппарадының болгаш Чазаанын Даргазының
Канцеляриязының социал политика эрге-
лелинге дагыр.

**Тыва Республиканың Чазаанын
Даргазының бирги оралакчызының
хүлээлгезин күүседип турар В. БАРТЫНА-
САДЫ.**

чылдың июль 31-де "Тыва Республиканын
девискээринде онза байдалдар чурумун
кириеринин дугайында" № 423 доктаалын
күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазаанын Дар-
газының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

дугайында" № 407 доктаалыга дараазында
өскерилгелерни кириер:

1) Дүрүмүнде:

а) 11-ги пунктуда:

"Комиссия" деп сөстү "Тыва Респуб-
ликанын үлетпүр болгаш энергетика
яамызы" деп сөстөр-биле солуур;

дараазында уткалыг абзацты немээр:

"Тыва Республиканын Үлетпүр болгаш
энергетика яамызы документиленн хүлээп
алган дугайында бижимел дыңнадыгны
удуртукчуларга бээр

Бүдүрүлгенин удуртукчуларының
кириген документиленн хүлээп алган
хүнден эгелеп календарылыг 5 хонуктун
дургузунда комиссия бодунуң хуралда-
рынга сайгарып көөрү-биле дамчыдар."

б) 14-кү пунктуда "хонуктар" деп сөстү
"хүлээп алганы хүнден эгелеп календарылыг
хонуктар" деп сөстөр-биле солуур;

2) комиссияның составын дараазында
редакция-биле бижиер:

"2011-2013 чылдарда Россияның чээли
болгаш лизинг организацияларындан алган
саң-хөөнүн чээлилер болгаш керээлер та-
лазы-биле чарыгдалдарының кезек-чамды-
зының хууларын төлээрине субсидияларны
алыр Тыва Республиканын үлетпүр болгаш
чылыдылга-энергетика комплекзинин
бүдүрүлгелерин шилир талазы-биле
комиссияның СОСТАВЫ"

М.С. Козлов — Тыва Республиканын
Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы,
даргазы;

Р.В. Кажин-оол — Тыва Республиканын
үлетпүр болгаш энергетика сайыды,
даргазының оралакчызы;

А.А. Конга — Тыва Республиканын
үлетпүр болгаш энергетика яамызының
килдис начальниги, харысгалгыг секре-
тары;

Э.Д. Даваа-Самбуу — Тыва Респуб-
ликанын Саң-хөө-бюджет хайгааралының
талазы-биле албаннын удуртукчузу;

**Тыва Республиканын Аныяктар херектери болгаш спорт яамызының
дугайында дүрүмге өскерилгелерни кириеринин дугайында
2012 чылдың август 1 № 433 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканын Чазаанын док-
таадыры болза:

1. Тыва Республиканын Чазаанын 2011
чылдың январь 24-те № 38 доктаалы-биле
бадылааны Тыва Республиканын Аныяктар
херектери болгаш спорт яамызының дуга-
йында дүрүмге дараазында өскерилгелерни
кириер:

а) 1-ги пунктуда "база күрүнө өнчү-
хөреңгизин эргелеп-башкаары" деп
сөстөрни ап кааптар;

б) 6-гы пунктуда "Даргазы" деп сөстөрни
"Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле
солуур;

в) дараазында уткалыг 12.3(1) биле
12.3(2) пункттарны немээр:

"12.3(1). Россия Федерациязының
хоойлужулгазы-биле тургустунган чурум-
биле республиканын спортчу федера-
цияларының күрүнө аккредитациязын
чорудар;

12.3(2). Россия Федерациязының
хоойлужулгазынга дүүштүр спортчу
белеткелдин федералдыг стандарттары-
биле спортчу белеткелди чорудуп турар
Тыва Республикада тургустунган болгаш
спортчу белеткелди чорудуп турар
организацияларга, Россия Федерациязының,
Тыва Республиканын, Тыва Республиканын
муниципалдыг тургузулгаларының киржилге-
чокка тургустунган Тыва Республиканын
девискээринде турар спортчу белеткел
чорудуп турар организацияларга
контрольду кылыр;"

г) 12.4 пунктуну дараазында утка-биле
бижиер:

"12.4. регионнар аразының, бүгү
Россияның болгаш делегей чергелиг спортчу

В.С. Кандан — Федералдыг үндүрүг
албанының Тыва Республика талазы-биле
эргелелин удуртукчузу (дугуржулга-биле);

С.Ч. Ондар — Тыва Республиканын Дээ-
ди Хуралының (парламентизинин) Энер-
гетика болгаш тудуг талазы-биле комитеттин
даргазы (дугуржулга-биле);

Л.В. Трусова — Тыва Республиканын
экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип
турар;

В.Н. Тунев — Тыва Республиканын Муни-
ципалдыг тургузулгалар чөвүлелин даргазы
(дугуржулга-биле);

Т.А. Тютрина — Тыва Республиканын Са-
дыг-үлетпүр палатазының даргазы (дугур-
жулга-биле);

М.М. Чульдун — Тыва Республиканын
Дээди Хуралының (парламентизинин) Бюд-
жет болгаш экономика хөгжүлдезинин тала-
зы-биле комитеттин даргазы (дугуржулга-
биле);

Э.К. Чульдун — Тыва Республиканын
Сайгарлыкчылар эвилелин даргазы
(дугуржулга-биле);

Т.О. Чыдым — Тыва Республиканын саң-
хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип
турар".

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканын Чазаанын Дар-
газының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

маргылдааларны база Тыва Республиканын
девискээринде эрттирип турар Россия
Федерациязының спортчу чыынды коман-
даларының белеткел хемчеглерин органи-
заастаарынга болгаш эрттиреринге кирип,
республиканын албан-езузуң күш-культура
хемчеглерин база спортчу хемчеглерин,
муниципалдар аразында албан-езузуң
күш-культура болгаш спорт хемчеглерин
организаастаар болгаш эрттирер;"

д) 12.13 пунктуну ап кааптар;

е) 12.37 пунктуга дараазында сөстөрни
немээр "Тыва Республиканын республика
бюджетинде ол сорулгаларга көрдүнгөн
акша-хөреңги-биле";

ж) 12.45 пунктуда "Даргазы" деп
сөстөрни "Баштыңы - Даргазы" деп сөстөр-
биле солуур;

з) 15-ки пунктуда "Даргазы" деп
сөстөрни "Баштыңы - Даргазы" деп сөстөр-
биле солуур;

и) 17.9 пунктуда "организацияларның,"
деп сөстүн соонга "ооң иштинде Россия
Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин
278 чүүлүнүн 2-ги пунктузунда көрдүнгөн
таварылгаларда ведомство иштинде
организацияларның удуртукчулары-биле
күш-ажыл керээзин соксадырының
дугайында шийтирнн хүлээп алыр эргелиг;"

к) 18-ки пунктунун дөрткү абзазын ап
кааптар;

л) 19-ку пунктуда "Даргазы" деп
сөстөрни "Баштыңы - Даргазы" деп сөстөр-
биле солуур.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканын Чазаанын Дар-
газының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.**

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫН
ДОКТААЛЫ**

**Тыва Республиканын Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының
депутатарының немелде соңгулдаларын белеткээринин болгаш эрттиреринин
талазы-биле хемчеглерин календарь планының дугайында
2012 чылдың июль 16 № 42/229-6 Кызыл хоорай**

"Тыва Республикада соңгулда комиссия-
ларының системанын дугайында" Тыва
Республиканын хоойлузунун 5 чүүлүн
удуртулга болдурга, Тыва Республиканын
Соңгулда комиссиязының доктаадыры
болза:

1. Тыва Республиканын Дээди Хура-
лының (парламентизинин) бирги чыыжының
депутатарының 2012 чылдың октябрь 14-те
болур немелде соңгулдаларын белеткээ-
ринин, болгаш эрттиреринин талазы-биле

хемчеглерин календарь планын бадылаар.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Ту-
винская правда" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканын Соңгулда
комиссиязының даргазының оралакчызы
О.В. ФОРТУНА.**

**Тыва Республиканын Соңгулда
комиссиязының секретарының хүлээл-
гезин күүседип турар Ю.О. КАРА-
ЖИКПАЙ.**

Найыралда кызыгаар чок

ЧОННУҢ УРАН ЧҮҮЛҮ — ОЛАРНЫҢ ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИЗИ

Моолдун Барыын аймактарының төвү Ховду хоорайның тургустунганының 250 чыл ою эрткен айның эгезинде болуп эрткен. Бо кайгамчыктыг байырлалды улам хей-аът кириери-биле хөй язы-сөөк чоннарның культуразын улам бедидип, хөөмейни сайзырадыр сорулга-биле организаптап эрттиргени онзагай болган.

Бо наадымга киржири-биле Тыва Республиканың мурнундан хүндүлүг аалчылар культура яамызының сайыды Вячеслав Донгактың удуртулгазы-биле Тыва хөөмей төвүнүн эртем ажылдакчылары чораан. Национал оркестрнин артизи Дамыран Айлан, Тываның күрүнө ансамблинин артистери болгаш эртемден Савыр Василийнин удуртулгазы-биле бистин улуг чогаалчыларывыс Чооду Кара-Күске дээш, өскелер-даа кожа-хелбээ Ховду тываларының черчуртунга моорлап четтивис. Улуг шуулганга киржи, хөөмей уран чүүлүн солчуп, ырак-узак черден адап-сурап чедип келген аалчыларынга Ховду Чазаның даргазы делегейге хөөмейни сайзырадыры-биле база хөөмейжилернин бот-боттарының аразында харылзааны быжыглаарынга бо наадым канчаар-даа аажок улуг дузалыг болурун эге баштай-ла демдегеп, чугаалады.

1758-1912 чылдарда Тыва (ынчан адап турганы-биле Урянхай край) Кыдаттың Цин империязының колониязы турган. Ол үе тыва улустун төөгүзүнде эң-не кадыг-берге дарлаашкынның, хоозураашкынның болгаш човулаңның үези турган. Маньчжур Кыдаттың 150 ажыг чылдар иштинде тергидели тыва улустун ындында-ла кошкак экономикаын буураашкынга таварыштырып, оон культуралыг сайзыралын, амыдырал-чуртталгазын баксыраткан. 1911-1912 чылдарда национал-хосталгалыг шимчээшкынниң кол сорулгазы — арат чон чижең кыдат садыгжыларны чурт иштинден үндүр сывырып, ойладыры. Ол үеде даглар, арттар ажыр Ховду аймаандан кыдат садыгжыларны үндүр ойладып чораан черинге моол чоннун сүлдө демдээ болган хөөмейин, культура сайзыралын 500 улуг-бичи чоннар чыгып, улуг дагның эдээнге шуулганын ажыдып, мөөрейни көргүстүлөр.

Делегейин эң улуг күчтөн, чараш, делгем ховуларының ортузунда дагдан шурап баткан кара суглар ораны, чок дээр делгем, чоргаар буурул баштыг Алтай сыннары хаажылаан бөлүк тыва чурттуң бойдузунун эң ховар чурумалы, Ховду тываларын өске чоннардан ылгаштырып, киискидип турар онзагай чер деп билдим. Моол, тыва чоннар уран чүүлүнге, аас чогаалына салым-чаянны-биле ховар диктен улустарның бирээзи дээрзи балаттынмас, кажанда-даа чажыртынмас, маргыш чок бадыткалы дамырактарнын, янзы-бүрү аң-меңин, мал-маганын үнү холушкан хөөмейин (хөөмейин) чүгле боттары эвес, харындаа өске-даа чоннар дыңнааш магадап ханмас тывызыксыг хөгжүмү бо-ла болгай. Оон онзагайы дыңнакчыларга диш аразы-биле сыгырып күүседир онзагай үн тургузуу-биле таалалды оттуруп, чоннун хөгжүм уран чүүлүнүн бот-тывынгыр хевири болуп, бо хүнге

чедир хөй талалыг шинчилээш-кинерни негеп келген чугула болгаш нарын болушкун болуп арткан. Моол хөөмейинин чоннун аразында эң-не долузу-биле илерээн хевирлери, моол хөгжүм херекселдери-биле чижээлээрге морин-хуур дээр ышкаш узун ырлары-биле сырый холбаалыг. А Россия тываларының хөөмей-сыгытты ырлары ылгалдыг болуп, ол улустун хөгжүм-чогаалының чергелешкек болгаш тудуш харылзашкан өске-даа талаларындан илереп келгенинден хөй-хөй хөгжүм шинчилекчилеринин, тускай эртемниглеринин академиктеринин, профессорларнын болгаш ол талазы-биле угланган эртем ажылдакчыларының кичээнгеийинин төвүнде турар. "Тыва хөөмей шагда-ла сорулгазын тыва берген. Бистин хөөмейивис үе-шагда-ла тыптып келген чүве-дир, ынчалза-даа чүгле бо хүннерде шинчилээр ажыл онза чиди-биле негетинип келген" — деп академик Чой Сүрен хомудуп чугаалады. Бистин бода-лывыс-биле алырга, бирги чергели болуп турар чамдык ниити-теориялыг айтырыгларны чогуур үезинде аңгы хөгжүм талазы-биле шинчилел ажыл чорударын эртем ажылдакчылары үезинде көдүрбейн барган. Анаа-ла ырлап эрттирип каан болуп турар. "Ам болза диш хөөмейи дээр бе азы эрин хөөмейи дээр бе дээр терминнерден эгелеп баштайгы сайгарылгаларны, бодалдарны эки шинчилезе, сайгарып көрзе эки боор" — деп 1955 чылда бир дугаар хөөмейни Францияга барып, пластинкага бижиткен Сундуй деп хөөмейжинин акызы чугаалады.

Моол культурада чаңгыс кижии-үш үнү үндүрүптерин сонуургадып көрүнерем, бо-ла дораан нотаже салыптайн дээримге, бистин хөөмейивис бир өске дийин дээш диш аразы-биле ырлап көргүстүлөр. Черле ынчаш моол чон болгаш Ховду тывалары кончуг найыралдыг чурттап турар деп — Чазак Даргазы Д. Нямаа, культура килдизинин даргазы С. Алдангерел чугааладылар. Хире-хире болгаш, "Тыва чоннун хүннерин, наадымын" организаптап эрттирип турар улус болду. Шынал-ла, тывалар дыка ажылдаар, кызымак чон. Идик-хеп даарап турда, оларга чедер улус чок. Аш-чегин, ааржы-сүдүн чайын-на белеткеп алып, тодуг чон. Цин империязының адаанга базындырып чорза-даа, адын сыкпаан. Аажок тура-соруктуг, чурумнуг. Черле кандыг эвес дээш, кижээлдерде кылаш-тажырывыска "куть" дээр кускундаа чок. Кижини хөмө таварар турадан бүткен аныяк-өскен көрбедивис. "Дыка-ла оожум, тайбын, шышпын чер. Езулуг тывалар мында чурттап турар эвес чүве бе?" — деп Тываның национал оркестринин артизи Дамыран Айлан магадап чугааланды-даа. Өглерин хөй деп чүвезин. Хову-ховузу-биле чылгы малы, хой-хураганы,

даштыкы чурттарже үндүрүп, чорудуп турар кызыл өшкүлөр кызыл-шаар чаптылып, таваар ояттап чорлар. Тиккен өглерин эжиин ажып, аңаа шайлап ора, аш-чегин, манчы-хуужурунун амданы, шаажанда сарыг шайның чаагайы тываларны дег сагындырып турду. Ногаан карактары имирендээр хензиг чаштарның чаптанчы-даа кедергей, чонунун чаражы-даа аажок...

Чоннун уран чүүлү — оларның өнчү-хөреңгизи. Ону камнаары кол сорулга. Ынчангаш бо мөөрейни көргенимниң соонда, түңнел кылдыр мону демдеглекседим. "Бо Тываның, бо сээң, бо мээң" кижим деп ылгаар чоруктар бар болза, хөөмейжилер аразында бот-боттарындан хөңнү калып, оон сайзыралына үлүг-хуузу киришпестеп, бо уран чүүлүн бир онзагай хевири чайгаар чидип, эсти бээринин айылы бар. Бо үеде безин көстүп тур ышкашыл. Чаштар фестивалы эрттирер дээрге ийи-чаңгыс улус кээр, шуут киришпес кожууннар база бар. Хөөмейге чүгле үн үндүрерин өөредирден башка, кижиниң өкпө-хөзүнүн, иштики органнын, эринин, шыңган эттеринин бастынып, өскерлип турарын айтып шыдаар эвес. Боду үргүлчү хөөмейлеп тургаш, шын үнүн тып алырындан кол хамааржыр болгай. Хөөмейиниң күүседикчизинин тывызындан оон ол талазы-биле салым-чаянны база негетинип, илеретинери чугаажок. Хөөмейжилеривистин хөй кези алдарлыг хөөмейживис Хунааштаар-оолду аянаан болур-дур. Ону алгаш көөргө, бо хөөмейжиниң ырларының онзагай хевири хөөмейжилериниң сонуургалын хайныктырып, сеткил-сагыжына таарышканын херечилээни-дир деп чугаалап болур. Хүннүн-не национал оркестрнин артистери ышкаш практикалап, концерттерге киржи, кылыр-ла ажылы ол болган төлээде, оларның мергежили сайзырап

турбайн канчаар. Ынчаарга кожууннарда хөөмейге сундулуг чылгы кадарчыларының ол талазы-биле боттарын сайзырадып чоруурун кым демдеглээр? Ынчап кээрге ол чоннун уран чүүлүн боду сайзырадып чоруур хөгжүмчү кымга-даа херээ чок, бора бүдүн борастанып-ла чоруур бе? Ындыг болган төлээде хөөмей-сыгыт шуулганының херээ чүл ынчаш? Моол чоннун аймактар аразында кыйгырткан улуг-бичи хөөмейжилерин чон деткип, дуу аймактын кончуг начын хөөмейжизи, бо аймактын сурагыг хөөмейжизи дээш кыйгы салып, чоргаарланып чоруурун магадаастың аргазы чок. Бистерге база Тес-Хемниң чок дээр кончуг хөөмейжизи, азы Хемиктин салым-чаянныг хөөмейжизи, Улуг-Хемниң Начын хөөмейжизи дээш салыр болза оон сайзыралы кончуг экижириден аңгыда, бот-тывынгыр хөөмейжилеривиске калбаа-биле улуг идиг болуру деп бодаар-дыр мен. Ынчан кожууннарның культура килдистери кымны фестивальче чорударыл деп дилеп, дүвүрөп маңажып турбайн, өстүрүп алган начын хөөмейжизин атыкарыптар болза, чон база чоргаарланып, акша-хөреңгини-даа октажып, дузаны када бээр чаңылдыг болу бээр-ле чөптүг.

Ховду тываларының аал — ораныңа четкеш, чүгле хөөмей-сыгыдын сонуургавайн, чоннун кызымаан, чаагай чаңылдарын сагып, улугну улуг деп, бичини бичи деп, хүндүлээчел чоруун онзазынды-вис. Бе сүдүнден кылган хымызын ижи, хүнге кадырып каан курут-быштаан чооглап, четтирдивис. Эки киржи, чон аразына быжыг харылзааны тударына улуг үлүг-хуувусту кириштиргенивис дээш шуптувус орденнер-биле шаңнат-тывис.

Зоя КЫРГЫС.
Төп Азияның чоннарының хөгжүм талазы-биле шинчилекчизи.

Чага
аразы
ЫРЫ-ШО
ХООЧУН

Күш-ажыл
гып ажилда
хоочуннар х
дыштанылг
даа, анаа чер
бастар. Олар
ның хууда а
лындан аңгы,
ниитиниң аж
бо-ла киржи

Ындыгларның
Кызыл хоорайга 19
тургустунган "60 хар
клубтун кежигүннер
рыштырып болур. У
Россияның Улус өөред
тергини, төлөпиг к
дээш хөй-ниитини
көрүүшкүнүнүн дипл
Наталья Оюновна "Өг
хөй-ниити организа
үндөзилеп, тургуск
кежигүннериниң хө
чогаадырынга, ырлаар
башкылар. Олар кон
граммазын тургускаш
нарже үнүп, чон-биле у
шаандакы ырлар ду
тайылбыр ажылын кы
ыр-шоорлуг, уран н
ларлыг солун концерт
зүп турарлар. Чөөн-Хем
Хем, Танды кожуунна
нунга, "Серебрянка"
рийге, "Чедер", "Дус-
порттарга, хоочуннар
дынга халас концертти
четкеннер.

Июль 26-да хоочунна
брянка" санаторий-прос
рийде дыштанып турарл
лун концертти көргүс
Оларның-биле кады Т
публиканың культу
болгаш уран чүүлүнүн пе
хоочуннарының "Урянх
девискээр хөй-ниити
зациязы, оон составы
профессионал культу
лының хоочуннары бар. Б
черинин даргазы, уран
хоочуну Виктор Васи
Мортай-оол баштадыр к
ке кириштилөр. Бавуу М
Анзатмаа Монгуш, Ан
Доржу болгаш Анай-оол
тор Мортай-оол алышкы
ырлаарын дыштаныкчыла
сонуургап, бедии-биле үн
"50 хардан өрү" деп к
бо хүннерде удуртукчу
кыс Оюновна Монгуш, ко
тин башкарыкчызы ССР
улус өөредилгезинин те
Анзатмаа Шавыраевна М
Ол төрүн чурт, кижизи
школа дугайында беш ном
чырыкче парлап үндүрген
Клубтун кол деткичизи
брянка" санаторийи чылд
клубтун кежигүннеринге
путевкаларны тускайлап
турар.

Кожуун бүрүзүнде
чүүлге сонугалдыг хооч
хөй, оларны эвилелдеп,
ортузунга, ылаңгыя аныяк
шаандакы ырларны сур
давышаан, ону ырлажып чо
күзенчиг. Оларның аж
деткип, холга ап дузала
"Урянхай" девискээр хөй-
организациязы хүлээнип ту
Х.КАРА-ОО

СЕДИП БИЛЕ КАРА

● Чечен чугаа

(Уланчызы. Эгези № 91
«Шында».)

Авазы ыгларышаан салдык-
пастай бээрге, "Авай, мен силер
ийини каапкаш, кай баар ийик мен.
Бурган-даа мени өршээлдиг
кылдыр көөр ыйнаан. Албан чанып
кээр мен, чеди борбак ай эртерге
чедип кээр мен" — деп оожук-
чуртуп кааш, өдөктөн халдып үнүп-
кен. Кызылга чедип келгеш, дүр-
ген-не Красноярск четсе дээн күзе-
нин чылзып, Саша акыйның кварти-
разының эжииниң звоногун
баскан. Бир чыл бурунгаар ышкаш
эжикти ном тудуп алган
чечектерлиг чолдак халат кеткен
ругажыдыпкан. Кара! Аш-чемин
дүргени-биле кири салыпкаш,
удумчузе үнгеннер. Часкы өл
арны сүзүп, паркты кезий
ылаштажып, теннис залынга
ыйнааннар-даа. Кежээликтей уруг:
— Бажыңче бараалы дээрге,
Седип эпчоксунуп:

— Ачаң, аваң та чүү дээр—
дээр, баштай ынаваан. Кара хөг-
үг каттырыпкаш: "Авам соңгаар
оорай чоруткан, хуралдап. Ачам
ени кээр дээн кижиге дээримге, бо
отен дачага каш хонар кижиге мен
дээр, чоруй барган — дээрге,
Седип амырай берген.

Кызылдың аэропорту. Самолет
өлүңгө эртер эжиктен Седип хая
өрнүрге, Кара ыраажы, танчычы,
юдель болган чараш кыс эвес,
ады чурттаар эжи, кадайы, уруг-
тарының авазы боор эргим кыс
ылдыр көстүп, сагыжыңга чурут-
туп арткан.

Седип солдат эштериниң ара-
ныга чедип келгеш, садып алганы
өй шоколад конфеттерин, сайлап
ан тоорукту, дузаан чаг, варенье
дээр, чагай чечнерни шуптузунга
дээр. Шериг чурумче катап кирип,
айгыыл үнер, таңныыл ээлчээн
эрттер, «БТР»-инге олурупкаш,
омандирин сөөртүр дээр да-
нычы хүлээлгезин күүседип эге-
зэн. Карадан чагаалар доктаамал
эл турган болза, а май айда
үктөли берген. Бодавазы дээр,
анчаар хилинчектенмээн дээр.
амдык оолдар муңгарааш дезер
эл баарын азы чурттаар хөңнүм
угул деп баарын Седип көргөн
алгаш, бодун холга ап, чай чок
кылга туттурган кижиге бооп,
зарманың крышазын эде салчып,
дуп кирипкен. Бир хүн чагаа
лген. Каш-ла сөстүг болган:
деңзэ канчал дыңнадыр чоор
дээр бижи чадап, диттикпейн
рдум. Мени буруудатпас сен.
итиг апардым. Аваң, ачаң айтыр-
анда-ла, чурум чок кижил деп
дай бээр ирги бе? Авам, ачамга
таалап шыдавадым. Эки чүве, ам
р ай болгаш ийиги курсту доо-
пкаш, чана бээр мен. Сен
лгичеңче чедир канчап турар
жи боор мен, Седип. Азы сен
за мен дег коргуп, ыядып турар
элзүңза, менче келбейн барып
лур сен. Бодан! Оолдун арны
иш дээр. Олар ийи төлдүг боор!
айы тывылбайн барза-даа, Седип
рүп турган. Эртем чедип алыры
нчаарлаттына бээр, ындыг
рын. Ынчалза-даа каш кижиден
а-иези ойталаар болза, ол дег
гай салым-чол каяа турар.
олдуг болуру дег өөрүшкү
йдал? Оол? Кым билирил, кыс
юп база чадавас. Харын эки-дир,
азы дег чараш уруг боор-дур —
п, оожум өөрүшкүлүг бодан-
шаан, Седип хары чагааны би-
дээр: "Ада-ием-биле айтырып

барбаан дээр хомудава. Чеде
бээр мен. Оон өске күзелим,
чүткүлүм чок. Чаш кижиге аал-
коданга, ук-салгалга чаа орукту,
аас-кежикти, күчү-күштү эккээр
чүве деп мээр ачам чугаалаар ки-
жи. Кортпа, сарыым, шупту чүве
эки болур. Бодун камнан. Мен
удавас чанып кээр мен. Чаштар
долган көрүш эжим сени оюп
чорзун!" Эжиң Седип». Ол хүн ава-
зынче чагаада, Кара дугайында
бижээр, керниңер иштиг-сааттыг
кижиге, студент кижиге акша
херек болгай, акшадан чорудуп
бер, авай— деп дилээр. Чагааны
алгаш-ла, ашак кассазындан акша
ужулгаш, почтадан Караның
адынче чорудупкан. Суур
садыындан аш-чем, арага садып
алгаш, хой өзээр, ужазын хайын-
дырып алгаш, кожазы Дагба ирей
сугга хап-савалыг четкеннер.
Кожа-хелбээр үр чурттап, эдержи
келген боорда, ам кээр кудаш-
кылар апаар дээринге улам
тааржып, өөрүп органнар.

Чанарыңа чедир бир ай
артканда, оларга удур хөделиш-
киннер улам көвүдөп, чидиргилер
удаа-дараа болгулаан. Оон
мурнундагы дег суур кирип базар
чедер, херек чүүлдер садып алы-
рын командирлер чери хоруп каап-
кан. Суур адаанда арга кыдыын-
да бажыңда каразынчыг ок-боо-
луг кижилер чурттап турары
билдине бээрге, солдаттар бое-
виктерни узуткаар даалга ал-
ганнар. Дүн эртип бар чорда,
дээрже аткан ракеталардан чер
кыры хүндүс дег чырып, аткы-
лажышкын эгелээр. Бажыңның
соңгаларыңче гранаталар кири
октапкаш, манап турда, бандиттер
үне маңашканнар. Сонга чаныңга
турган Анандының будунга та
кайын кылайтып келген ок дээрге,
девидээр, алгы-кышкы-биле ол
кээр дүшкен. Гранаталар частып,
бажың өрттөнип эгелээр. Балыг-
ланган кижиге аткаар соястап
үңгөп бар чорда, Седип ону көрүп
кааш, эжин чүчкөткөш, айыыл
чок черге чедирип каан. Оон авто-
мадын атпышаан, дедир маңап
чоруй барган. Ковайып алгаш,
будун шарып орган Ананды кан-
чангаш-ла көрүптөргө, шимээр-
дааштыг ужугуп келген снаряд
дээрге, бажың чээрден ышкаш
тоо-быдарадыр часты берген.
Солдаттар ырадыр халчып бар
чорда частышкынның чалгы
оларны өрү көдүрө бергеш,
дуглапкан. Ананды өрт, ыш ара-
зындан Седип үне халып кээр
боор дээр манаарга, чыткан
улустан туруп келир кижиге чок
болган.

Дайынчы үнүшкүн соонда
тодараттыңаны — ийи солдат
частышкындан амы-тынындан
чарылган, балыглаткан улустун
саны сес кижиге, дайзыннарның
чидиргилери он ажыг кижиге бол-
ган. Өлүрткен ийи солдаттын
мага-боду частышкындан аажок
үрелген, таныттынмас. Анандының
билип алганы-биле экспертиза —
хыналда соонда (Москвага) кым
чок болганы билдинер. Ам дээр-
резинде Седип чок болган дээр
барымдаа чок. Үргүлчү кады чо-
руур, удуур оруннарны база кожа
боорда, оон амы-тынын камгалап
каан эжин Ананды, таанда,
өлбөөн боор деп бүзүрөп, манаг-
зынып турган. Эмнелгеге чыдыр-
да, чанар хүнү чедип келген. Эш-
тери-биле байырлашкаш, чанар
уунче, машинаже бар-чыда,

Седип-биле кады бар чыткан
болзувусса деп сагыжы аарып,
багайтыр кылашпапкан. Эжиңиң
"Дембель-98" деп каан чурук
альбомун, чоокта чаа кадап алган
медальдыг солдат идик-хөл
формадын чемоданга эптей
салгаш, шыгжаткан. Боду азы чоок
улузу келгеш алзын дээр
дужаалдан эртер эвес, арттырып
каан. Ол хире берге үелерни эртип
келгеш, чанарыңа бир-ле ай
арткан турда, эжи чок боорга,
хомуданчыын чүү дээр. Кырган
ада-иезиниң чаңгыс оглу, шериг
барбас, дайынчы хөделишкин-
нерге киржип болбас деп хоойлуда
айыткан турбуже, боду кызып
тургаш эки тура-биле келген кижиге
деп командирлери чугаалажып
турганын Ананды дыңнаан.

Ийи ай эрткенде республиканың
шериг комиссарыңа Седиптиң
ачазы Саша акый-биле киргеннер.
"Седип Түлүш ис чок читкен" деп
шериг командирлер чериниң албан-
езузу-биле дыңнадынга военком
немей чүнү-даа чугаалаар хары
чок болган: өлүг-даа, дириг-даа
солдаттар аразында оглуң ады
чок. Кайда дээрзи шуут билдин-
мес. Истеп тывар ажыл чоруп
турар дээр. Ук албан черинден ийи
кудашкыларның бажы халагар
үнгөн. Седиптиң ачазының кылаш-
таары безин сөдүртүнгөн. Оглуң
чидиргенде, чүү-даа чүве эргим
эвес апарган. Авазы эм күжү-биле
чурттап, аштап-суксай бээр дириг
мал-маган бар боорга-ла, бодун
шимчениринче албадап, хой соон-
дан калгып чоруур. Олар Өвүрдөн
оглуңу уруун көөр дээр Кызылга
келгеннер. Чөргөккө шарып каарга,
чылыгып удаан бичии төлдү
көргөш, иениң оглуң сагынганы
дендеп, соолбургай чаактарың
куду карак чаштары шуужарга,
чеңи-биле аксын дуй тудуп каап,
ыглап орган. Кара авазы-биле
Красноярскиге өөренир, чурттаар.
Сагышка алысканыңдан бе, уруг
божуурга, 2,5 кил, 42 см болган.
Чаш кижиге дээр элээр акша бер-
геннер: "Бичии чаш уруглуг кижиге
эки туттун, уруум" — дээр, авазы
Караның хаваанче чыттааш, ба-
йырлашканнар. Ынчаар-ла баштай
бир, оон ийи, беш чыл эрте берген.

Караның амыдыралында база
улуг өскерилге — кудазы болур
деп белеткенип турары бо. Эрткен
чылдарже хая көрнүргө, хүнден
хүнче өзүп орав уруундан өске
чырык өөрүшкү чок. Седип
шеригден келбейн баарга, Кара
дыка-ла үр манаан. Бурганым-на
бо, дыка манаан, идегээр.
Дүнелерде уйгу чок, дыңнааланыр,
телефон медээзин манаар, машина
даажындан тура халааш, сонгада
баар. Чок, кым-даа келбээр.
Ада-иези дөртөн тос хонуунда от
кылып, хам кижиге чалаарга, от
кыппастап, ыштапып туруп берген:
чок, ында барганы билдиртпейн-
тир, кыйгырарымга келбейн тур.
Дириг болду-ла бе... дээр, отче
аш-чем каап, чөмгөргөш, чана
берген. Дириг деп сөстүн экизин,
дыңнаксанчыын, чүгле чылдар
эртип-ле турар, Седип келбээр.
Сураа безин дыңналбаан, черле
чырык черге чурттап чорбаан
кижиге ышкаш, уттундуруп бар
чыткан. Чүгле авазы, ачазы, Кара
база сактып, сагыш-сеткили сар-
гып, чоктап чорааннар. Ынчалза-
даа эрткен чылын уруу Ульяна беш
харлап турда, оолдун ада-иези кел-
геш, аныак кижиге өглөни ал деп

чөптөп, көгүткеннер. Оон соонда
ада-иези-даа шоолуг келбестээр:
уруу бир кижиге тып алзын деп
бодап, шаптыктай бээринден эп-
чоксунуп турганнар. Кара аштай
бээрге, чөм кылып алгаш манаар,
аарый бээрге эм берип, сагыш
човаар кижиге-даа чок, чааскаан
эртенги хүннү уткуп, чааскаан дүн-
нү эрттирер, бо-ла. Ажыл-ла,
ажыл. Кадыкшыл быжыглар про-
филакторий болганда, кырганнар,
хоочуннардаң аңгыда, аңгы-аңгы
дайыннарга киржип чораан оол-
дар база доктаамал маңаа кээр.
Баштайгы үеде оолдар оюн эреп,
таныжып алыксаарга, кандыг-даа
хары бербес, шыңгы кыс деп
атка кирген. Чоорту мээр салым-
хуумга болар буруулуг эвес, деп
бодап келгеш, уду-ла ыятыр
баштактанып турар апарган. Оол-
дар балыг-бышкын, бертик-межел-
даа болза, чанып келген ышкашыл,
Седип чүге чогул дээр шыжыгып
хомудай бээр. Хомудалдан артык,
ынакшылы уттундурбас болуп,
чүрээ ыстап, хар-биле шыптыңган
дег, доңуп, саргып, аарып чоруур:
— Седип, кайда сен... Улус өлүг азы
дириг деп билип каар чүве дээр,
чүге-ле мен орта билбес болганым
ол" — деп, база боданып кээр.
Ананды. Седиптиң эжи, "службагы".
Ачазы: "Бо оол Седипти частыш-
кын үезинде чок болган дээр чүве-
дир, сен чугаалажып көр" —
дээрге, Кара ынаваан. Бодаарга-
ла, ылап-ла өлгөниң көргөн болза
канчаарыл, билбес оорарымга,
бичии-даа идегел бар боор-дур
деп корткаш, ужурашаан. Каш
чыл болганда Ананды оон эмнел-
гезинге хынадып келген. Адын
номчупкаш-ла, Седиптиң эжи-дир
деп чүрээ ыстаан дег, шимирт дээр.
Ам-на Седип мынчанган деп
хөөрөп-ле эгелээр боор деп чал-
данган дег, дүвүрөп турда, ол эжи-
ниң дугайында дириг кижиге ышкаш
сактып оорарга, уругнуң көрүжү
чымчап, сеткил-хөөнү көдүрлүп,
өөрүй берген. Уруун азыраар,
ажылдаар, улаштыр чурттаар
күштү Анандының сактышкын-
нары берген. Седип аңаа кайы хире
ынак турганын чугаалаан оон
сөстери кандаан черге дамды чаас
дүжөргө, ону сиңирип ап турары
дег харамдыгып, деткимчени ап
турган. Бир ай чедир эмнеткеш,
Кара-биле байырлашкаш, чоруй
баарга, эгезинде уруг чоктап тура-
рын миннир ужурга таварышкан.

Күзүн хаттыг, дымыргай чаас-
тап турар бүргөг хүн Кара ажы-
лындан үнүп кээрге, чоогунда тур-
ган машинадан Ананды көстүп
келген. Изиг кофеден ижиптээрли,
сени кафеже чалап тур мен" —
дээрге уруг машинага олурупкан.
Кофе ижип, чугаалажып олурда,
Ананды айтырган:

— Сеңзэ санал кириерин
чөпшээрээр сен бе?

— Дыңнап тур мен.

— Мен каш чыл бурунгаар эт
садар ларектар ажыдып алган мен.

— Ам бо хүнде улуг садыг-
ларлыг апардым. Бизнесиң хоой-
лузу, тускай дүрүмү-биле сайгар-
лыкчы, хөрөңгитен кижиге таарыш-
тыр кеттинген, эрге-дужаалдыг
улус-биле найыралдыг болур. Мен
көдээ школан арай деп-ле
дооскан, өске улус-биле чугаа-
лажышкын кылырда бергедээр-
дир мен. Ынчангаш ужуражыл-
галар үезинде чанымга очул-
дурукчу, этикет талазы-биле сүме-
лекчи деп-даа болгай, кижиге турза
эки. Сени бодап келгеш, ажылда

дизимзе чүү дээр ирги дээр чугаа
кылып ор мен...

— Мени сактып кээр, ажыл бе-
риксеп турарың дээр четтирдим.
Бодум хуумда үе-шаг ам-даа бер-
гедээр деп бодаар мен. Эмчи ки-
жиниң ажылы кайын шуут-ла хе-
рекчок апаар деп, күрүне ажы-
лындан салдыммас болза эки. Ын-
чалза-даа этикеттиң дүрүмүн чүге
айтып бербес деп мен, берге чүве
чок — дээр, кафеге олура-ла, сал-
фетканың ажык-дузаны чүдөл
деп, "кичээлдеп" эгелей бергеннер.
Дараазында дыштаныр хүнде
Абакан четкеш, костюм, чүвүр,
идиктер садып алыр деп чугаалаш-
каннар. Ынчалдыр-ла чыл эртерге
олар ийи чоорту таныжып, уруг
Анандыг өөренип, чаңгыга бер-
ген. Кудазын-даа дүжүргөннер.

Ол хүннерде самолетка аныак,
шыырак кеттинген эр кижиниң
чанында олутка арып-дорупкан,
арнының бир талазында сорбулуг,
хүнге карартыр додуккан аныак эр
олурган. Шериг эрттирип турган
кезээр чөткөш, документилерин,
"дембель" чемоданын алгаш, Ты-
важе чанып кел чораан. Чүгле 98
чылда кээр турган оон үези 2003
чылче шилчээр. Каяа, канчаар ол
беш чылды чидиргенин Седип
айыыл чок чорук албан чериниң
кижизинге чугаалаан. Долгандыр
хая-даштыг даглар аразында чер-
ге мал азырап, кажаа, бажың
дээр, улус айбызы кылып, боду-
нун ээзинге акша ажылдап берип
турганын, ол ышкаш туттурган оол-
дар-биле кулдар ышкаш амыр-дыш
көрбөй чораанын ам "сактыр
хөңнү чок. Эгезинде удурланып,
бир бандиттиң каржы аажылаалын
соксадыр дээр тырылдыр берип-
терге, өскези бижектиг халдап
кээрге, чайган холу Седиптиң ар-
нынга дээр, уттундурбас, адырлып-
хоорулбас балыгы артыгыңы
ол. Боевиктер чок кылыр дээр
даалгалыг солдаттар эвес болза ол
эштери-биле бүгү назынында чер
иштинде хандыр кири каскан
барактарга дарлал көрүп артар
ийик. Узун, бедик, аныак эр Тыва-
дан келген төлээр, Седипти аалыңга
чедирер болуп хүлээр. Ол-ла
кижиге чер-чуртта чүү болуп тура-
рын чугаалаан. Кара ашакка барып
алганын база. Кезээрде дезер мен
дээр, удур чүве чугаалаар, чуду-
рук чаяр дээр, Седип та чеже катап
кеземче алган, холдарын адагаш-
ка чыпшыр шарааш, бижек-биле
эйт-кежин шылып, кездирге-даа,
хоржок боорга, дайзыннар безин
оон сестир. Ындыг берге үелерде
үнер ыы-сызы ынчаар-ла төнгөн
хевирлиг, чырык черге тудуп-ла
турган идегели — Карага ынак-
шылы. Ам кээр өске кижиге барып
алган дээрге, сеткили ыглаза-даа,
хая-даш дег кадыглары берген.

Дүүн-не кожуун черинден
кырган улусту деп бодааш, аяр
дыңнадырын бодап, "Эки медээ
эккелдивис" — дээр, келген аалчы-
лар чоорту чугаалааннар: Седип
эртен чедип кээр. Оглуң манап чо-
гели төнгөн ада-иеге дириг, чанып
орар дээр сөстөрдөн өске чагай
медээ кайдал. Хондур-дүндүр уйгу
чок, аал-оранын аштап-арыглап,
аш-чемин белеткеп алганнар.
Оглуң таныбайн баар ужур чок:
арып-доруп баксыраанындан
черле ийи метр бичии-ле четпес
дурт-сынныг кижиге улам шиштейп,
чаактары кире берген, сегели шиш
апарган бол, карактары чымчак,
кээрден ышкаш көрүп алган турар.

(Уланчылыг).

ДЫҢНАДЫГ

2012 чылдың октябрь 14-те болур Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларына бүрүткеттирген кандидаттарга болгаш бүрүткеттирген кандидаттарны депшиткен политиктиг партияларга агитация материалдарын халас болгаш өртектиг парлаар үндезинге республиканың "Шын" солун редакциязы "Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" хоойлуга дүүштүр солун шөлүн тускайлаар.

"Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" хоой-

лунуң 57 чүүлүгү дүүштүр "Шын" солунунуң редакциязы агитация материалдарын парлаарына агитация үезиниң дургузунда үнер парлаалга шөлүнүң ниити хемчээлиниң 30 хуузу болур шөлдү бээр. Бо удаада тускайлаан шөлдүң 40 хуузу халас болур, а артканнары өртектиг.

Бир дөрбелчин сантиметр солун шөлүнүң өртээ-бирги болгаш ийги арыннарга-40 рубль, артканнарына-30 рубль. Агитация материалын журналисттиң болбаа-зырадып ажылдааны парлааттыг чүүлүн өртээне кирбес.

Солунуң үнер хүннеринге уткуштур материалдарны редакцияга дужаарының хуусаалары:

Соңгулдалар-2012

вторникче-пятницада 14.00
шакка чедир;
четвергче-вторникте 14.00
шакка чедир;
субботаже-четвергте 14.00
шакка чедир.

Бир эвес кирген материалдар соңгулдаларның, рекламаның болгаш массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгага дүүшпес болза, редакция парлаарындан ойталаар эргелиг. Материалдарны (саазына болгаш электроннуг бижидилгеге) дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, 2-ги каът, каб. №8.
Телефон: 2-18-10

Юбилейиңер-би

Бо хүннерде бистиң дуңмаларыбыз Шыраповна биле Сергей Сода ХЕРТЕКТЕРНИҢ юбилейлиг төрүт хүннери бооп турар. Өг-бүлениң аас ажы-төлүндө дээр болгай. Оларның уруглары 5 кижиге: Саир, Сайлаң, Самир, Сережа. Ажы-төлү улуг кижилер аңгы ажыл-агыйлыг, бай-шыырак чурттап чоруурунга өөрүшкү-маңайлыг бо хүннерде Кара-Хөл сумузунда турарлар. Ынчангаш юбилейлерин таварыштыр дуңмалар аас-кежикти, кадыкшылды база узун назын назы күзедивис.

Угба, честези: Мария, Владимир Очур-оол

Бо хүннерде бистиң хүндүлүг үчкестевис Светлана Чимит-ооловна, ВЛ КЫЗЫЛ-ООЛОВИЧ ООРЖАКТАР юбилейлерин демдегеп эрттирип турар. Эмчи ажылдаан үезинде Бай-Тайга кожубуяныг эмчилери болуп ажылдаан. «эмчизи» деп буяныг атты хүндүлүү-биле эдилеп чыггангаш хүндүлүг кижилеривиске

60 харны ажыр чурттааш,
Ам-даа хөй чыл аравыска
Арга-сүмө айтып берип,
Аралажып чурттаарына күзээр-дир бис.

Дуңмазы Светлана, ажы-төлү-б

Байырлардар бүдүзүңдө

ДЕЛЕГЕЙНИҢ СЫЛДЫСТАРЫ – ТЫВАДА

Эрткен дыштаныр хүннерде найысылалга "Саян сыннарының аялгалары 2012" – деп делегей чергелиг эстрада ырыларының мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа Россияның аңгы-аңгы регионнарындан, кожа-хелбээ чурттардан ниитизи-биле 18 ыраажы кирип, салым-чаянныын хөйге магадаткан. Эстрада сылдыстарының күүселдезиниң ачызында кожа-хелбээ чурттап чоруур чонувустуң ниити культуразы-биле залда шыгырт долдур орган көрүкчүлөр чоок таныжып, чаңгылган аялгаларга үдеттирген алдын үнерниң делегейинге кел чыдар ийи дакпыр байырлар-

дарывыс бүдүзүңдө мага хандыр дыштанып алыр аргалыг болганнар. Ийи хонуктуң дургузунда үргүлчүлзүн бо мөөрейге чижилге улуг болганы-ла чугаажок. Киржикчи бүрүзүнүң тускай аяны, чаражы, артисти шынары херек кырында сценага бадыткатынып, жюри кежигүннеринге шилилге кылырынга нарыыдаашкыны тургузуп турганы-ла чадавас. Ынчалза-даа конкурс конкурс-ла болгай, албан черле тергидекчилерни

тодарадып, шилири негеттинер. Конкурстуң түңнелинде уран чүүлге кайгамчыктыг салым-чаянныы-биле Бурятияның төлээзи Ирина Шугдурова дээди шаңналга төлөптүг болуп, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун холундан 3000 долларның сертификадын болгаш хүндүлүг бижикти алган. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс база багай эвес көргүзүлгелериг болуп, делегейниң көрүнчү болган бо конкурска шаңналдыг черлерни ээлеп, Тываның адын төлөптүг камгалааннар.

Бистиң корр.

Сүт-Хөлден

чурттакчыларны кыйгырган. Агаар-бойдус кааң турза-даа, сумунуң көдээ ишчилери бо чылын 1500 тонна сигенни белеткээр планныг. 13 өреге Ийи-Дыт деп черде сиген кезилдезинче идепкейлиг кирипкен.

Ол суурдан Сергей Ховалыг 6 тонна сигенни бир дугаарында кескеш, кургаткаш, херим-кажаа-зында чедирип алгаш, мурнакчыларның одуурунче кирген.

Бистиң корр.

Улегерлиг аныяктар
Суг-Аксы суурнуң чурттакчызы, албан-хаакчылар
Долаана, Омак Донгактар
чылдың-на 15-20 тонна
мал чемин белеткеп алырлар.

Бо чылын аныяк өг-бүлө Теве-Хаяда сугаттыг 1 га черинде тарымал сигенни тарааш, ону хоолулуг үезинде кезип, чаагай дүжүттү алган. 10 хире баш бода

малына белеткеп алган сиген-ширбиини кышты хүр-менди ажарына четчир ужурулуг деп аныяктар санап турар. Бо аныяк өг-бүлө өскелерге чараш улегер-чижээн көргүзүп чорууру онза.

Салдынган

Бора-Тайга суму чагыргазының даргазы Алексей Ооржак малдың кыштаглаашкынына быжыг чемсуурну белеткээринче бүгү

ТОС-БУЛАККА КАНЧААР ЧЕДЕРИЛ?

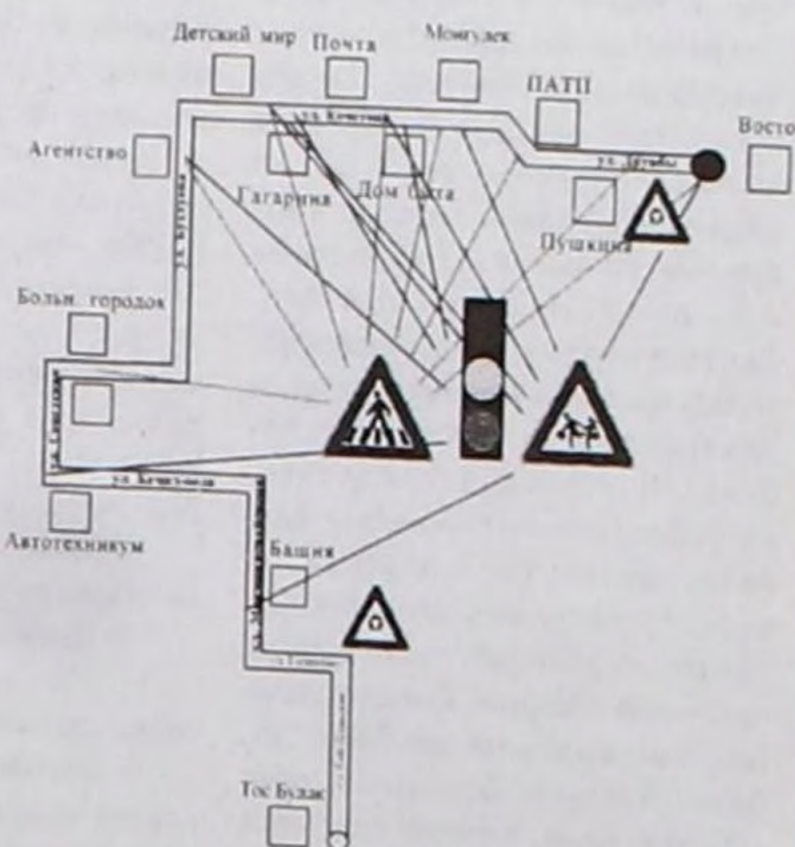
Августуң 15-16 хүннеринде Республика Хүнү биле Наадым байырларының хүннеринде чоннуң аргыштырылгасына эпиг байдалды тургузары-биле транспорт шимчээшкениниң графигин тодараткан.

Тос-Булакка чедир Кызылдың АТБ автобустары-биле азы хуу транспорт-биле чедип болур. Кызылдың автотранспорт бүдүрүлгези байырлар хүннеринде муниципалдыг автобустарның маршрутун узадып, Тос-Булакка чедер кылдыр өскерттип тургускан.

13, 17, 6, 6"а", 11 дугаарлыг автобустар-биле боттарының маршрут-биле чоруп ора, Тос-Булакче ээл, аңаа чедер. Оон аңгыда муниципалдыг үш автобус "Восток – Тос-Булак" маршруду-биле ол хүннерде пассажирлерни аргыштырар. Аңаа немей хуу сайгарлыкчыларның "ПАЗ" маркалыг 15 автобузу малчыннар байырларының кол турлаа – Тос-Булакка чонну чедирер. Ол хүннерде автобустарга төлевир – 10 рубль хевээр артары дыка хөй кижилерге таарымчалыг.

Кызыл хоорай мэриясының парлаалга албаны.

Кызыл – Тос-Булак автобус маршрутунуң шимчээшкениниң схемасы

Чаңгыс презинден салбак тараа чнер.

Чаңгыс малдан кодан чылгы өзер.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чурт

(«Шынның» дараазында номери 2012 чылдың август 18-те үн

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.О.Куулар.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор-2-01-35, редакторунуң оралакчызы – 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия – 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис-2-18-10, культура, өөрө-2-03-87, үлетпүр – 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7650. Чагыг 93. Номерни парлаалгаже дужаганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республиканың Херечилелдин дугаары-ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.